

ՄԱՐԳՈ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԽՈՐԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՏԵՓԱՆԵՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԼՐԱԳՐԱՑԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի երկրորդ կեսի կովկասահայ լուսավորական շարժման ակնառու գործիչ Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեն (Ստեփան Ստեփանյան) Մ. Նալբանդյանի և Ս. Նազարյանի այն հետևորդներից էր, ովքեր կովկասում իրենց գործունեությունը սկսում են խորապես մտահոգված հայ ժողովրդի ազգային դիմագծի անաղարտության պահպանմամբ: Պաշտոնի բերումով շրջագայելով Ռուսաստանի գրեթե բոլոր թեմերում, նա մինևույն եռանդով եղել է նաև մանկավարժ ու լրագրող, զբաղվել գրական գործունեությամբ և ճանաչվել որպես ճարտար քարոզիչ:

Խորեն Ստեփանեն ծնվել է 1840 թ. Թիֆլիսում՝ Կոստանդնուպոլսից գաղթած և Վրաստանում բնակություն հաստատած արևմտահայերի ընտանիքում: Սկզբնական կրթությունը ստանալով Ներսիսյան դպրոցում՝ այնուհետև տեղափոխվում է Մոսկվա, որտեղ 1858 թ. ավարտում է Լազարյան ճեմարանի դասարանական բաժինը, իսկ 1862 թ.¹ թեկնածուի աստիճանով Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լեզվական ֆակուլտետը:

Ուսումնառության տարիներին Ստեփանեն մասնակցում է այդ շրջանում Մոսկվայում կազմակերպվող ուսանողական ժողովներին, որտեղ հայ երիտասարդները դասախոսություններ էին լսում մայրենի լեզվով, քննարկում իրենց ընկերների գրական փորձերը, փնտրում զանազան գիտական զեկուցումների շուրջ: Այդ ժողովներում, համաձայն Քաջբերունու վկայության, Ստեփանեն «կարդում էր յուր ուսանավորները՝ Իշխան Բագրատունի ստորագրությամբ»: «Ուսանող Ստեփանեն, — շարունակում է Քաջբերունին, — ձգտում ուներ հայկաբանություն սովորելու և մանավանդ բանաստեղծական ասպարեզում: Բացի այն, որ կարդում էր ժողովում, Ստեփանեն հայագետ ուսանողներին հրավիրում էր յուր բնակարանը և կարդում Իշխան Բագրատունու բանաստեղծությունները»¹:

Ստեփանեն և մի շարք հայ ուսանողներ աշխատակցում էին Նազարյանի «Հյուսիսափայլ» ամսագրին²:

¹ Տե՛ս Լ. Քաջբերունի, Վաթուճական թվականներում [հուլիս] // Հուլիս և հոգևածներ Ստեփանոս Նազարյանի մասին, աշխատասիրությամբ Ռ. Պ. Նամունյանի, Երևան, 1996, էջ 47, 53:

² «Ստեփանոս Ստեփանյան» ստորագրությամբ Ստեփանեն «Հյուսիսափայլում» տպագրել է՝ «Հալ-Մեհի Կանտիմիր» պատմվածքը (թարգմանություն ֆրանսերենից), 17-րդ դարի ֆրանսիացի գրող Ժան Բրյուսերի կենսագրությունը և նրա «Նկարագիրը» պատկերներից երկու ակնարկ («Հյուսիսափայլ», 1858, թիվ 4; 1861, թիվ 4): «Հյուսիսափայլի» էջերում հանդես է եկել նաև իբրև բանաստեղծ («Աղբատ աղջիկ», «Խոստովանություն»), («Հյուսիսափայլ» 1860, թիվ 7, 8): Ստեփանեն-բանաստեղծը ստորագրել է նաև «Ստեփանոս Ստեփանյան-Ուսումնասիր» և «Իշխան Բագրատունի» գրական կեղծանուններով:

Վերադառնալով Թիֆլիս, 1862-1868 թթ. մա սկսում է պաշտոնավարել տեղի արական գիմնազիայում, Սուրբ Նունեի օրիորդաց ինստիտուտում և ռազմական դպրոցում: 1865 թ. գիմնազիայի վերատեսչի հանձնարարությամբ մա ռուսերեն շարադրում է «Հայոց համառոտ պատմությունը»՝ որպես ձեռնարկ գիմնազիայի հայ աշակերտության համար:

Առաջադիմական հայացքների համար Ստեփանեն 1868 թ. հեռացվում է պետական պաշտոններից, որից հետո մա իր տանը հաստատում է գիշերօթիկ դպրոց («Կրկնողական դասեր աշակերտների համար»), այնուհետև՝ 1868 թ. հիմնադրում Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը, իսկ 1869 թ. այդ դպրոցի մասնաճյուղը եղող՝ Հավլաբարի առաջին երկսեռ դպրոցը, որոնց տեսչի պարտականությունները կատարում էր մինչև 1871 թ.:

Ստեփանեն որոշում է մաև հրատարակել մի պարբերական: Քանի որ քաղաքական և գործնական նկատառումներով ավելի դյուրին էր ստանալ հրատարակվող որևէ օրգանի խմբագրման իրավունքը, քան ձեռք բերել մոր ամսագրի հիմնադրման թույլտվությունը, ռուսի, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Մարկոս Աղաբեկյանի «Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագիրը 1863 թ. չէր հրատարակվում, Ստեփանեն համաձայնության է գալիս հրատարակիչ Համբարձում Էմֆիանյանի հետ՝ այդ ամսագիրը մոր ծրագրով շարունակելու շուրջ: 1864 թ. հուլիսին տպագրված հայտարարությունն արդեն ազդարարում էր, որ «Կոունկը» վերսկսում է իր երկրորդ կյանքը՝ «Մոսկվայի համալսարանի կանդիդատ, պատմաբանական գիտությունների ուսուցիչ Ն. Ստեփանեի խմբագրությամբ» (մա միաժամանակ հրատարակիչ էր, իսկ Էմֆիանյանը մնում էր միայն սեփականատեր):

Զկարողանալով 1864 թ. վերջերին լույս ընծայել ծրագրված երկու համարները (թիվ 11-12), Ստեփանեն 1865 թ. մարտին հրատարակում է «Հայկական աշխարհի կոունկ» ամսագրի առաջին միացյալ համարը («Օրագիր ուսումնական և գրականական»)³: Թեև ձևականորեն ինչ-որ չափով պահպանվում էր ամսագրի նախկին խորագիրը, բայց մոր հրատարակությունը շատ կողմերով զանազանվում էր նախորդից: Ամսագրի համար բնաբան են ընտրվում «Դու կտեսնես հայրենիքի սերը ոչ թե շարժված անարգ շահասիրությանից, բայց բարձր և իբրև հավիտենական»⁴ խոսքերը:

Ստեփանեն ծրագրում է ամսագիրը հրատարակել հինգ բաժնից՝ գրականություն, մանկավարժություն, քննադատություն և մատենագիտություն, հասարակական կյանք, մանրալուրեր: Բոլոր այս բաժինները պետք է ծառայեին մեկ հիմնական նպատակի՝ հայ ժողովրդի «առաջգնացության» գործին: Դրա համար ամսագիրը վեր էր հանում բարեկարգ դպրոցներ ստեղծելու, գիտության տարածման, ազգի բարոյական դաստիարակության, ընթերցասիրության հետ կապված բազմազան հարցեր:

Իր լայնածավալ ծրագիրն իրականացնելու նպատակով Ստեփանեն խմբագրական գործունեության առաջին իսկ օրերից կապեր է հաստատում գալաոների հետ: Տեղի մի

³ Այդ ամսատետրակը պարունակում էր 1864 թ. 11-12-րդ և 1865 թ. 1-2-րդ համարները (1-4). ամսագրի առաջին տարեշրջանը հաշվվում էր մոյեմբերից-մոյեմբեր:

⁴ Այդ բնաբանն առնված էր պորտուգալացի բանաստեղծ Կամոենսի «Լուսիտանականը» պոեմից: Սկսած 1867 թ., իբրև ամսագրի բնաբան՝ Ստեփանեն ընտրում է լատինական հետևյալ առածը. «Ինչ կարող եմ, կատարում եմ, թող կատարե առավել լավ, ով կարող է»: 1877 թ. այն ստանում է այլ ձևակերպում. «Ինչ կարող եմ, գործում եմ, թող գործե առավել լավ, ով կարող է»:

կակիցների կողմից, բանավեճերի առիթ են տալիս, ուստի, ելնելով ստեղծված իրադրությունից, Ստեփանեն 1867 թ. հարկադրված հրաժարվում է դրանցից:

«Հայկական աշխարհի» բաժանորդագրության ընթացքից պարզ է դառնում, որ Ստեփանեն չէր կարող իր գործունեությունը ծավալել ըստ իր հայեցողության: Բաժանորդների սակավությունը նրան զրկում էր նյութական անհրաժեշտ միջոցներից և, հետևաբար, աշխատակիցներ պահելու հնարավորությունից: Մնում էր խմբագրի նվիրված աշխատանքը:

«Հայկական աշխարհը» լույս էր տեսնում «Ընթերցանի տպարանում»՝ անփոյթ, անխնամ, երբեմն այնքան բազմաքանակ տառախալաներով, որ վրիպակների ցուցակ տըպագրելը խմբագիրն ավելորդ էր համարում: 1865 թ. վերջերին նա մի առիթով ընդհարվում է Ընթերցանի հետ և նրան թողնելով ամսագրի հրատարակության իրավունքը՝ որոշում է «Հայկական աշխարհ» խորագրով ինքնուրույն հանդես հրատարակել:

1865 թ. նոյեմբերին Ստեփանեն Կովկասի փոխարքայության գլխավոր վարչության պետին է ներկայացնում «Հայկական աշխարհ» ամսագրի ծրագիրը, խնդրում 1866 թ. հունվարից սեփական ամսագիրն ըստ դրա հրատարակելու թույլտվություն:

Համաձայն նոր ծրագրի՝ «Հայկական աշխարհը» պետք է ունենար հետևյալ բաժինները՝ գրական, պատմական և գիտական հոդվածների, հայոց և այլ լեզուների շուրջ տեսական հոդվածների ու քննարկումների, քաղաքատնտեսական և գյուղատնտեսական հոդվածների (թարգմանական), մանկավարժական ուսումնասիրությունների, հին ձեռագրերից հատվածների, բանաստեղծական և դրամատիկական ստեղծագործությունների, մատենագիտական տեղեկությունների, Թիֆլիսի կյանքին վերաբերող ֆելիետոնների: Ծրագրով նախատեսվում էր ռուսական և արտասահմանյան պարբերականներից արտատպել զանազան հոդվածներ, հայերին վերաբերող նյութեր և այլն: 1866 թ. հունվարին Ստեփանեն հայտնում են, որ փոխարքան նրան թույլատրում է հրատարակել ամսագիրը՝ այն պայմանով սակայն, որ ռուսական և արտասահմանյան թերթերից քաղված նյութերը չշոշափեն ընթացիկ քաղաքական հարցեր և լուրեր: Նրան միաժամանակ թույլատրվում էր ունենալ ձեռքի տպագրական մեքենա և անհրաժեշտ տառեր⁵:

1868 թ. Ստեփանեն ծրագրում է մեծացնել ամսագրի ծավալը և հնարավորության սահմաններում երբեմնապես հրատարակել նաև կես մամուլ ծավալով հավելված: 1869 թ. խմբագրության գործերը փոքր-ինչ կանոնավորվում են, բաժանորդների թիվը հասնում է 191-ի, որն աննախադեպ երևույթ էր ամսագրի պատմության մեջ: Խմբագրական գրեթե բոլոր ծախսերը մարվում են բաժանորդագրության միջոցով, և Ստեփանեն մտածում է 1870 թ. եկամուտը տրամադրել Մարիամյան դպրոցի կարիքներին: 1871 թ. նա ընթերցողներից հաշիվ է ներկայացնում վեց տարում կատարած ծախսերի մասին. այդ գումարը հասնում էր 4.054 ռուբլու՝ այն դեպքում, երբ խմբագրի եկամուտը կազմել էր միայն 3.637 ռուբլի:

Սկսած 1869 թ. իններորդ համարից, ամսագիրը լույս է տեսնում նոր, փոքրիկ տառատեսակով, որն ընդունելություն չի գտնում ընթերցողների կողմից: Ուստի Ստեփանեն հարկադրված էր դրանից հրաժարվել: Հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, նա ստեղ-

⁵ Տե՛ս Մաշտոցյան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 200, վավ. 1-3:

ծում է իր տպարանը, բայց թերթի վիճակը չի բարելավվում, և խմբագիրը, ինչպես նախկինում, շարունակում է երկու ամսվա համարները հրատարակել միասին: Այս շրջանում մույնպես, 1870 թ., նա գանգատվում է. «Եթե ընթերցողն իմանար, թե ինչ մարտիրոսական չարչարանքով է առաջ տարվում գործը... պատմել ավելորդ է, որովհետև անհավատալի մի առասպել պիտի համարվի»:

1871 թ. Ստեփանեն որոշում է ընդունել հոգևոր կոշում և ծառայել դպրոցին ու Եկեղեցուն միաժամանակ: Նա համոզված էր, որ այդ պետք է նպաստեր իր ծրագրի իրականացմանը, քանզի ազգի փրկությունը նա խարսխված էր համարում այդ երկու ազդեցիկ հաստատությունների համատեղ գործունեության վրա:

1871 թ. հունիսին ժամանակավորապես դադարեցնելով ամսագրի հրատարակությունն ու մանկավարժական գործունեությունը, Ստեփանեն մեկնում է Էջմիածին, ձեռնադրվում վարդապետ և մանկավարժական աշխատանքի անցնում տեղի վանական ժառանգավորաց և Վաղարշապատի ծխական տարրական դպրոցներում: 1872 թ. նա հրավիրվում է Երևան՝ որպես թեմական, հոգևոր և ծխական դպրոցների կառավարիչ, վերատեսուչ: Ստեփանեն իսկույն կարգավորում է այդ դպրոցների գործերը, հաստատում մանկավարժական ժողով, մշակում դասավանդվելիք առարկաների ծրագրերը, կազմակերպում երգեցիկ խումբ, գեղարվեստական երեկոներ և այլն⁶: Տարեվերջին Ստեփանեն հոգաբարձությունից շնորհակալություն է ստանում և պարգևատրվում Գևորգ IV Կաթողիկոսի կողմից:

Խուսափելով Երևանի անբարենպաստ կլիմայական պայմաններից, Ստեփանեն մեկ տարվա աշխատանքից հետո, 1873 թ., տեղափոխվում է Օուշի՝ Ղարաբաղի թեմական հոգևոր դպրոցի տեսչի և ռուսաց լեզվի ուսուցչի պաշտոնով: Այստեղ ևս դրսևորվում է նրա մանկավարժական տաղանդը: Նա բարեկարգում է տեղի օրիորդաց դպրոցը, հաստատում աշակերտական համագգեստ կրելու կարգը, մշակում դպրոցական ծրագիր: Առանձնահատուկ ուշադրությամբ Ստեփանեն վերակառուցում է մանկավարժական աշխատանքը Օուշիի հոգևոր դպրոցում, որը տալը տարուց ի վեր դատապարտված էր անգործության⁷:

Օուշիի հայ հասարակությունը խանդավառությամբ է ընդունում նոր տեսչի գործունեությունը: Ստեփանեն նաև բազմաստորագիր մի ամսակ է ստանում երևանցիներից, որոնք, նկարագրելով իրենց դպրոցի թշվառ վիճակը, նրան կրկին հրավիրում էին Երևան:

1875 թ. հրաժարվելով թեմական դպրոցի վերատեսչի պաշտոնից՝ Ստեփանեն մեկնում է Թիֆլիս: Այստեղ նա կրկին ստանձնում է Մարիամյան ուսումնարանի տեսչության գործը:

Նույն թվականին Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերությունը հատուկ գրությամբ Ստեփանեին հրավիրում է մանկավարժական աշխատանքի (տարեկան 1.000 ռուբլի աշխատավարձով): Երկար բանակցություններից հետո, Ստեփանեն 1877 թ. մեկնում է Բաքու և հաստատվում տեղի երկսեռ դպրոցների վերատեսչի պաշտոնում: Սակայն նրա հակառակորդները շտապում են ամբաստանել Ստեփանեի գործունեությունը, բողոքներ ու-

⁶ Տե՛ս Ս. Գաապարյան, ՈՉՎ. աշխ., էջ 26:

⁷ Նույն տեղում:

ղարկում կաթողիկոսին, մամակներ հրապարակում «Մեղվի» և «Մշակի» էջերում: Այստեղ ևս Ստեփանեն անբարյացակամ անձանց կողքին ձեռք է բերում բարեկամների մի ստվար խումբ, որը շտապում է բացատրություն տալ կաթողիկոսին: Ստեփանեն, ինչպես գրում են մրանք, «Բաքու քաղաք մտնելուց հետո մեր ուսումնարանները բարեկարգեց: 200 տղաներ և օրիորդներ այսօր խոսում են մաքուր հայերեն լեզվով, աղքատ ծնողներ փառավորվում էին մորա դաստիարակությամբ և փառավորվում են իրենց զավակներով»: Նրանք պահանջում են, որ Ստեփանեն մնա Բաքվում և շարունակի մանկավարժական աշխատանքը⁸:

1878 թ. 100 հոգու մասնակցությամբ ճոխ ճաշկերույթ են կազմակերպում ի պատիվ Ստեփանենի, որտեղ մրան մվիրում են ոսկե ակնոց, ոսկե բաժակ և պնակ:

Ստեփանեն ակտիվ գործունեություն է ծավալում և իբրև Բաքվի մարդասիրական ընկերության անդամ: Նա իր օրինակով, փորձով և առաջարկներով ճիշտ ճանապարհի վրա է դնում ընկերության գործունեությունը, հորդորում մեծ ուշադրություն դարձնել օրիորդաց ուսումնարաններին, որդեգիրներ պահել ուսուցչական ինստիտուտում և Գևորգյան ճեմարանում, քահանաներ պատրաստել այդ որդեգիրներից և այլն: Ստեփանեն խորհուրդ է տալիս ընկերության նպատակապես գործունեությամբ նպաստել հայ գրականության և մանկավարժության զարգացմանը: Նա միաժամանակ զգալի գործ է կատարում 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ տուժած հայ ընտանիքներին նյութական օգնություն ցուցաբերելու ուղղությամբ:

Հոգևոր և մանկավարժական գործունեությունը Ստեփանենին չի հեռացնում, սակայն, լրագրային աշխատանքից: Օուշի քաղաքում հաստատվելուց հետո, առաջին իսկ պատեն հաղթով, մա վերսկսում է ընդհատված «Հայկական աշխարհի» հրատարակությունը:

*

* *

1873 թ. ամռանը Ստեփանեն, արդեն վարդապետի հոգևոր կոչումով, դիմում է Կովկասի փոխարքայության գլխավոր վարչության պետին՝ սկսած 1874 թ. «Հայկական աշխարհի» հրատարակության թույլտվությունը ստանալու համար: Հարցի ուսումնասիրության և եզրակացության համար վարչության գրասենյակից Ստեփանենի դիմումն ամսագրի ծրագրի հետ ուղարկվում է Կովկասի գրաքննական կոմիտե: Սեպտեմբերի 18-ին կոմիտեից հայտնում են, թե չեն առարկում ներկայացված ծրագրին: Գրաքննական կոմիտեն միաժամանակ գտնում է, որ Օուշիում հաստատվելիք ամսագրի նյութերն ընդհանուր հիմունքներով պետք է գրաքննության ենթարկվեն Թիֆլիսում (ընդ որում, խոստանում են հնգօրյա ժամկետում ստացված նյութերը ստուգել և ետ ուղարկել): Օտտ հետաքրքրական է այն փաստը, որ կոմիտեն համաձայնարում է Սարգիս Զալալյանին ամսագրում տպագրված նյութերը համեմատել գրաքննության թույլատրած դրանց բնագրերի հետ՝ խմբագրի շեղումները կամ զանցանքները հայտնաբերելու նպատակով, եթե այդպիսիք տեղ գտած լի-

⁸ Նույն տեղում, թղթ. 231, վավ. 60, 63:

մեն: Ինչ վերաբերում է հոգևոր բովանդակություն ունեցող հոդվածներին, ապա որոշվում է գրաքննության համար դրանք ուղարկել Էջմիածին՝ Կաթողիկոսին⁹: Ինչևէ, Ստեփաննեին պաշտոնապես թույլատրվում է սկսած 1874 թ. Շուշիում հրատարակել «Հայկական աշխարհը»:

Ստեփաննեմ ծրագրում էր ամսագիրը հրատարակել Շուշի քաղաքում՝ տեղի հոգևոր սեմինարիայի տպարանում սկսած 1874 թ. հունվարից, ամիսը մեկ անգամ՝ 2-4 մամուլ ծավալով: Հունվարին արդեն մա առաջին համարի մյուսերն ուղարկում է գրաքննական կոմիտեին: Հոգևոր բովանդակություն ունեցող հոդվածները կոմիտեն իր հեղթին ուղարկում է Կաթողիկոսին: Կարճ ժամանակից Ստեփաննեմ համոզվում է, որ մյուսերի այդ «ճանապարհորդությունը» շատ է խոչընդոտում գործին. մարտի 18 թվակիր մամուլով մա խնդրաբորհորությունը՝ շատ է կոմիտեին Կաթողիկոսի հետ ճշգրտել մյուսերը պահելու և վերադարձնելու ժամկետները՝ դրանք ստանալու օրվանից ի վեր: Այս հարցով մա մարտի 30-ին կրկին դիմում է կոմիտեին՝ մշելով, որ մարտի 10-ին Էջմիածին ուղարկված հոդվածները դեռևս չեն ստացվել: Մարտի 23 թվակիր գրությամբ Ստեփաննեին պատասխանում են, որ Կաթողիկոսի համար կոմիտեն ժամկետներ մշանակել չի կարող:

Անկախ մանկավարժական աշխատանքով ծանրաբեռնված լինելու հանգամանքից, Ստեփաննեմ այդուհանդերձ անում էր ամեն ինչ՝ ապահովելու համար ամսագրի հրատարակությունն առանց հապաղումների: Եռամյա դադարից հետո «Հայկական աշխարհի» առաջին համարը լույս է տեսնում 1874 թ. ապրիլին: Դատելով առաջին էջի ընծայականի հոգևոր շնչով ոճից, Ստեփաննեմ գոհ էր իր ստացած հոգևոր աստիճանով և հավաստիացնում էր, թե կծառայի իր կոչմանն արժանավայել ձևով:

«Հայկական աշխարհի» առաջին համարը մկրված էր Գևորգ Կաթողիկոսին: Ընծայականում խմբագիրը երախտագիտության խոսք էր ուղղում Հայոց Հայրապետին և հայտնում իր ողջ կյանքն ազգին ու Եկեղեցուն մկրաբերելու պատրաստակամությունը: Այս միտքն առավել ընդգծված ձևով իր արտացոլումն է գտնում ամսագրի առաջին համարի ծրագիր-մախաբանում: Ամսագրի երկրորդ շրջանը որոշակիորեն տարբերվում էր մախորդից: Եթե առաջին շրջանում այն գրական ու մանկավարժական թեքում ուներ և մեծապես կապված էր ժամանակի հայ իրականության հետ, ապա այժմ դառնում էր հայեցական, «մանկավարժական և կրոնական օրագիր»: Ծրագիրը, բնականաբար, համապատասխանում էր մոր ուղղությանը:

Իր հիմնական խնդիրը համարելով «կրոնական ընթերցասիրություն տարածել հայազն հասարակության մեջ», խմբագիրը միաժամանակ խոստանում էր մպաստել «ազգային դպրոցների առաջադիմությանը և մանուկների կրթությանը»: Համաձայն ամսագրի ծրագրի՝ Ստեփաննեմ պետք է տպագրեր մանկավարժական հոդվածներ և տեղեկություններ այլ երկրներում մանկավարժական գիտության վիճակի մասին, «մանկավարժական և դպրոցական գրվածների քննություն», աղբիկների և պատանիների համար պիտանի հոդվածներ՝ մկրված գիտության զանազան ճյուղերին (բնագիտություն, պատմություն, առողջապահություն և այլն): Նախատեսվում էր մաև տպագրել կրոնական բնույթի հոդ-

⁹ Վրացական պետական պատմական արխիվ, ֆոնդ 480, ց. 1, գործ 5, վավ. 128:

վածներ, տեղեկություններ՝ նվիրված աշխարհաբար լեզվի օրենքների և ոճի քննությանը, ինչպես նաև գյուղատնտեսական բնության հողվածներ (մի բան, որը հետագայում չի իրականացվում): Ամսագրի պարբերականությունը պահպանվում էր մախորդի մեամ. եմթադրվում էր ամսական լույս ընծայել մեկ համար՝ երկու մամուլ ծավալով, գինը՝ հինգ ոտրլով: Պահպանվում էր և մախկին մշանաբանը՝ «Ինչ կարող եմ, կատարում եմ, թող կատարե առավել լավ մա, ով կարող է»:

Ստեփանեն, այսպիսով, նվիրվում էր երկու սկզբունքի՝ *Եկեղեցուն և դպրոցին*, որոնք համարում էր հայ ժողովրդի մտավոր վերածնության հիմնական լծակները: Հետաքրքրական է, որ մա մշանակություն է տալիս ոչ թե դպրոցների և եկեղեցիների թվին, այլ դրանց զարգացման մակարդակին և բարեկարգ վիճակին: «Եթե մենք կամենում ենք ազգի բարոյական կյանքը կործանման վտանգից ազատել, — գրում է մա, — մեր բոլոր ուժերը կրթությանը տալու ենք»: Այստեղ ևս Ստեփանեն վճռականորեն բարձրացնում է հանրօգուտ գործունեության անհրաժեշտությունը և մշակվելու մանր վեճերն ու գծությունները:

Ստեփանեն մախկին ոգևորությամբ շարունակում է աշխատել և մեծ եռանդով հրատարակել իր թերթը մի վայրում, որտեղ չկար «ո՛չ օգնական, ո՛չ տպարան, ո՛չ ցենզոր, ո՛չ գրաշար, ո՛չ թուղթ, ո՛չ մուր»¹⁰: Նրա աննկուն կամքը, կարծեք, մրցության մեջ էր խմբագրի գործունեության համար ստեղծված ծայրահեղ անբարենպաստ պայմանների հետ: Այդուհանդերձ, խմբագիրը ստիպված էր օրինականացնել վաղուց կիրառված անցանկալի պրակտիկան և ամսագիրը հրատարակել երկու ամիսը մեկ անգամ: Բաշատեղյակ մախորդ լրագրողների ճակատագրին՝ Ստեփանեն գրեթե բառացիորեն կրկնում է Նազարյանին. «Հայ անձնվեր աշխատավորի ճանապարհը վարդերով չէ ցանված, այլ փշով և տատասկով»¹¹ խոսքերը:

Սակայն, ինչպես և Նազարյանը, Ստեփանեն, բողոքելով հանդերձ իր վիճակից, չի տրտմում կամ անիծում իր ընտրած բնագավառը: Ընդհակառակը, մա հպարտությամբ է անցնում «մտքի և ճշմարտության զինվորության» իր ճանապարհը: «Այո, — գրում է մա 1876 թ. ծանուցման մեջ, — մեր դժվարություններն չափազանց մեծ են, բայց առավել մեծ է մեր սերը դեպի մեր տոնելի հայկական ազգը, ուստի քանի որ մեր շունչը մեր բերանի մեջ է, կշարունակենք մեր գործը չարավելով, հավատալով, հուսալով և սիրելով»¹²:

1878 թ. Ստեփանեն հրավիրվում է Էջմիածին՝ 1874 թ. այնտեղ հիմնադրված Գևորգյան ճեմարանում ֆրանսերեն, ընդհանուր և ռուսաց պատմություն դասավանդելու: Այստեղ մա աշխատում է երկու տարի և միաժամանակ խմբագրում «Արարատ» ամսագիրը:

Որքան հաճախակի էին դառնում Ստեփանեի տեղափոխությունները, այնքան անկանոն էր հրատարակվում «Հայկական աշխարհը»: Սկզբնական շրջանում այն լույս էր ընծայվում Թիֆլիսում (1864-1871), իսկ վերջին տարիներին՝ մե՛րթ Շուշիում (1874), մե՛րթ

¹⁰ «Հայկական աշխարհ», 1874, թիվ 1:

¹¹ Նույն տեղում, թիվ 10-11:

¹² Նույն տեղում, 1875, թիվ 12:

Գանձակում (1874-1875), մերթ կրկին Թիֆլիսում (1876), ապա՝ Բաքվում (1877-1878)¹³։ Գերբին տարիներին ամսագիրը դառնում է սակավարժան, գորշ, գրեթե բոլոր համարները հրատարակվում են միացյալ ձևով, երկու կամ երեք ամիսը մեկ անգամ։ 1879 թ. Էջմիա-ծին մեկնելու կապակցությամբ Ստեփանեն դադարեցնում է ամսագրի հրատարակությունը՝ Երևանում լույս ընծայելով այդ թվականի միակ և վերջին համարը։

Գևորգյան ճեմարանի ապագա բարձր դասարաններում մանկավարժություն դասա-վանդելու համար որոշվում է մասնագետ պատրաստել Եվրոպայում։ Այդ նպատակով Ստեփանեն 1880 թ. գործուղվում է արտասահման։ Տասնչորս ամիս մանկավարժությո-ւն է ուսումնասիրում Գերմանիայում, Ավստրիայում, Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում և Բելգիայում։ Սակայն, հակառակ ամենատարրական տրամաբանության, Էջմիածին հրա-վիրվելու փոխարեն, 1882 թ. մառտի 1-ին է՛նոր Նախիջևանի մոտ գտնվող Սուրբ Խաչ վանք։ Նույն թվականին Ստեփանեն տեղի պաշտոնով տեղափոխվում է Աստրախան, տեղի թեմի դպրոցների համար 1883 թ. լույս է ընծայում «Համակերթողական պրոգրամ-ներ» ձեռնարկը¹⁴, օրհորդաց դպրոցներ հիմնադրում այդտեղ և վլադիկավկազում։

1884 թ. հոկտեմբերին Ստեփանեն մշտնակվում է Ախալցխայի և Ախալքալաքի առաջ-նորդական փոխանորդ և հայկական դպրոցների տեսուչ։ Սակայն 1885 թ. մարտի 6-ին, թագավորի հրամանով, փակվում են կովկասահայ 500 դպրոցներ և 900 ուսուցիչներ մնում են առանց աշխատանքի։ Ստեփանեի բազմաթիվ մտահոգացումներն ու ծրագրերը մնում են թղթի վրա։ Նա մեռնում է Հաղբատի վանքում՝

1887 թ. Ստեփանեն արդեն քարոզիչ էր Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայկական եկեղե-ցիներում, ինչպես նաև հայ աշակերտության համար պետական դպրոցներում հայոց լեզ-վի ու կրոնի ուսուցիչ։ Այս տարիներին մա կրկին ձեռնամուխ է լինում լրագրական գործու-նեությանը և 1884 թ. սկսում հրատարակել «Մանկավարժանոց» պարբերականը, որը լույս է ընծայվել 1884-1887 թթ. Էջմիածնում, Ախալցխայում, Թիֆլիսում և Պետերբուրգում։ Թեև հանդեսի բաժանորդների թիվը հազիվ էր հասնում 40-ի, տարեկան 400 ռուբլի ծախսելով՝ անխոչը խմբագիրն ապահովում էր դրա հրատարակությունը և «Մանկավարժանոց» ան-վճար տարածում հայկական դպրոցներում։

Ստեփանեի կյանքը մայրաքաղաքում ևս լի էր տագնապներով։ Զանազան պատրվակ-ներով հայոց լեզվի և կրոնի դասերը համվում են դպրոցական ծրագրերից։ 1887 թ. սեպ-տեմբերի 9 թվակիր մամուլում պատմելով այդ մասին Մակար Կաթողիկոսին՝ Ստեփա-նեն դժգոհություն է հայտնում մայրաքաղաքի հայկական եկեղեցիների հոգաբարձու Ա-բաթելիք իշխանից, որը, համաձայն իրեն հասած լուրերի, դիմել էր Ներքին գործերի մա-խարարությանը՝ աննպատակահարմար գտնելով Ստեփանեին հանձնարարված պաշտո-

¹³ Այս առթիվ «Մասիս» շաբաթաթերթը դիմել է պատկերավոր համեմատության. «Այս թերթը իրավամբ կրճատվի Հայ մամուլ թափառական հրեան, վաճառի [18]64-ի վերջերը սկսած է հրատարակվիլ ի Թիֆլիս, [18]74-ի վերջերը՝ ի Օւուզի, [18]78-ի՝ ի Բագու, [18]79-ի՝ ի Էջմիածին» (տե՛ս «Մասիս», 1884, թիվ 3731)։

¹⁴ Խորեն ծայրագույն վարդապետ Ստեփանե, Համակերթողական պրոգրամներ (առաջին փորձ) աշակեր-տական կանոններով և դաստիարակների հրահանգներով հայկական հոգևոր ծխական և միջնակարգ դպրոցնե-րի համար, Թիֆլիս, 1883։

նը: Ներքին գործերի նախարարն իր հերթին կարգադրել էր Լուսավորության նախարարությանը՝ արգելել Ստեփաննի գործունեությունը մայրաքաղաքում¹⁵:

Այս ամենի հետևանքով Ստեփաննն կանչվում է Էջմիածին: Պետերբուրգի հայերը մի անմակուլ կաթողիկոսից խնդրում են նրան հետ ուղարկել: Միաժամանակ, ի նշան հարգանքի, նրանք Ստեփաննի համար ուղարկում են արծաթե գավազան: Սակայն կատարվում է անսպասելի. խորեն Ստեփաննն արքայություն է Սուրբ Խաչ վանք:

Ստեփաննի արքայությունը Սուրբ Խաչ վանք՝ նրան հասարակական գործունեությունից մեկուսացնելու ամսքող փորձ էր, տրամաբանական շարունակությունը՝ 1882 թ. նրա անհեթեթ «նշանակման» քաղաքականության: Ինչ վերաբերում է Աբամելիք իշխանի հասցեին նրա արած ակնարկին, ապա թվում է, թե այդ հարցն ավելի բարդ էր, քան կարող էր ենթադրել Ստեփանն: Այսօր արդեն կասկած չի կարող լինել, որ Ներքին գործերի նախարարությունը, Պետերբուրգի հայոց եկեղեցու հոգաբարձու իշխան Աբամելիքի միջոցով ուսումնական ծրագրերից հանելով կրոնի և հայոց լեզվի դասերը և կաթողիկոսին կարգադրելով արքայություն անցանկալի հոգևորականին, մի կողմից իրականացնում էր ցարական կառավարության ռուսացման քաղաքականությունը, իսկ մյուս կողմից՝ ազատվում եվրոպական կենտրոններում կրթություն ստացած մտավորականից, որի մանկավարժական գործունեության բացառիկ եռանդը չէր համապատասխանում հայ ժողովրդի կրթական գործում Ներքին գործերի նախարարության ունեցած հեռահար նպատակներին:

Ստեփաննն իրեն հատուկ եռանդով բարեկարգում է Սուրբ Խաչ վանքը, կարգավորում դպրոցի գործերը, վանքի նյութական վիճակը, ստեղծում հայագիտական գրադարան, զբաղվում բանասիրական աշխատանքով, թարգմանություններ կատարում Պետալոցցիից, Տոլստոյից և այլ հեղինակներից¹⁶: 1889 թ. նա Պետերբուրգում հրատարակում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»՝ աշխարհաբար թարգմանությամբ, որին ձեռնամուխ էր եղել դեռևս 1858 թ.¹⁷:

Հետաքրքրական է Ստեփաննի մասնակներից մեկին՝ Ալիշանի գրած ջերմ և սրամիտ, 1889 թ. հոկտեմբերի 2 թվակիր պատասխանը, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Բարեներ և ազգասեր զգացմանց խոսք չունիմ. բայց գովաբանությունը ինձ համար առավելազանց համարելով, զայն ալ մեր հայրենյաց սիրույն կբաշխեմ, որով ոգևորյալ կգրես, և

¹⁵ Տե՛ս ԳԱԹ, Ն. Ստեփաննի ֆոնդ, վավ. 7:

¹⁶ Հ. Պետալոցցի, Լիմհարդ և Գերտրուդ պատումի համառոտություն, Կոստանդնուպոլիս, 1892: Լև Տոլստոյ, Կրեյցերյան սոմատ, Կոստանդնուպոլիս, 1893: Ս. Մմայլս, Ինչպես պետք է ապրել բախտավոր լինելու համար, Վաղարշապատ, 1894: Մովսես, Տարսյունի, Բաքու, 1898:

¹⁷ Մովսես Խորենացու Հայկական պատմություն. աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց խորեն ծայրագույն վարդապետ Ստեփանն, Ս. Պետերբուրգ, 1889: Տե՛ս նաև գրքի երկրորդ հրատարակությունը (Ս. Պետերբուրգ, 1897): Բնագրին համապատասխանելու առումով Ստեփաննի իրականացրած հրատարակությունը Ստ. Մալխասյանը համարում է խորենացու գրքի՝ հրապարակի վրա եղած երեք լավագույն թարգմանություններից մեկը (Մալխասյանը մյուս երկուսը համարում է Մխիթարյանների իտալերեն և Էմիլի ռուսերեն թարգմանությունները): Տե՛ս խորենացու «Պատմություն հայոցին» կից նրա ներածությունը (Երևան, 1968, էջ 59): Նշենք, որ Ստեփաննի հրատարակությունն ուշագրավ է նաև իր գիտական ապարատով: Գիրքն ունի ծավալուն առաջաբան (88 էջ), հավելվածների բաժին, իսկ ծանոթագրությունները կազմում են 290 էջ: Գրքի հասույթն, ի դեպ, Ստեփաննն նվիրաբերում է Կիլիկիայի, Վանի և այլ վայրերի մորաբաց հայկական դպրոցներին:

այնու համար հաճո թվի քեզ և այլոց՝ գրողս ալ: Հուսամ, որ դու ալ դարձյալ մմամ զգաց-
ալմաբ համարիս ըսելիքս, որ և ես ի վաղուց տաղանդավոր և մշանակելի ամձ մի համարեի
զխորեմ Ստեփանեն մինչ հառաջ քան զվարդապետանալս գրեր (ոչ հիշեմ՝ յոր) օրագրի և
ակն ունեի՝ որ որպես հանճարովս՝ աստիճանով ալ առավել բարձրանա. որո արգել թերևս
եղած ըլլա շատ համարձակախոսություն. արդյոք ես ալ հիմա շատ համարձակախոս չեմ
առ քեզ զայս գրելով. բայց հուսամ որ հաճո ըլլա քեզ իբրև ի ծերունվո և ի սիրողե»¹⁸:

Հայ մտավորականներից շատերը ուղիներ էին որոնում մրան կրկին մանկավարժա-
կան գործունեության ասպարեզ վերադարձնելու համար: Հատկանշական է Կարինի երկ-
սեռ ազգային դպրոցի տեսուչ Գևորգ Չիլինգարյանի օրինակը, որը Խրիմյան Հայրիկի՝
Էջմիածին գնալու մախօրյակին, 1892 թ. դեկտեմբերի 15-ին, մի հանգամանալից մամա-
կով դիմել է Միմաս Չերազին և խնդրել մրան միջնորդել մորըմտիր կաթողիկոսի առջև,
որպեսզի վերջինս Ստեփանենի Սուրբ Խաչից տեղափոխի Էջմիածին, քանի որ «մենք այս
անձի պես մի քանի հատ չունինք. այս ակներև է»¹⁹:

Այս հարցը մախապատրաստվում է այնպես, որ Կովկաս գալու ճանապարհին Խրիմ-
յան Հայրիկն Օդեսայում հանդիպում է Ստեփանենին և մրան իր հետ տանում Էջմիածին:
Այստեղ մա մշանակվում է դիվանապետ, մորահաստատ ուսումնական հանձնաժողովի
մախագահ և Գևորգյան ճեմարանի ուսուցիչ: 1894 թ. Ստեփանեն ձեռնադրվում է եպիսկո-
պոս, իսկ 1895 թ. մշանակվում Աստրախանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ: Վեց
ամսվա ընթացքում մա դպրոցներ է հիմնադրում թեմի մի շարք քաղաքներում, դրամա-
կան միորատվություններ անում հոգուտ չքավոր վարժարանների և այլն: Սակայն այդ
եռանդագին գործունեությունն ընդհատվում է: Խրիմյան Հայրիկին չի հաջողվում մրան
հաստատել տալ Աստրախանի առաջնորդի պաշտոնում:

1895 թ. սեպտեմբերի 15 թվակիր մի մամակում կաթողիկոսը դառնությամբ պատմում է
Ստեփանենին, թե Ներքին գործերի մախարարությունն ինչպես է ընդդիմացել իրեն. «Ես
թեպետ արդար փաստեր հառաջ բերելով կամեցա պաշտպանել Ձեր հավատարիմ ծա-
ռալություն և միանգամայն Ձեր պատկառանքն առ օրենս տերության, պատասխան ընդո-
մեցի, թե Դուք անձանոթ եք մորա մասին և մեր դիվանատան մեջ կան այնպիսի գանգատ-
ներ, որ մա կարող չէ առաջնորդ լինել այնպիսի ընդարձակ վիճակին»²⁰: Ուստի Խրիմյանը
մույն մամակում ստիպված գրում էր. «Այժմ պիտի վերադառնաք Դուք դարձյալ Ս. Խաչ
վանքն՝ այն սքանչելի մեմարան, ուր մարդոց յխոթենեն ազատ լինելով, Ձեզ բարեկամ
կլինեն միայն անխոսուն անտառները»:

Այսպիսով, 1895 թ. վերջերին Ստեփանեն կրկին մեկնում է Սուրբ Խաչ: Այս երկրորդ
աքսորի յուրը, որն իր արձագանքն է գտնում հայ մամուլի էջերում, առավել մեծ ցավով է
ընդունվում մրա բոլոր բարեկամների կողմից: Հնագետ Շովրյանը (Խաչատուր Հովհան-
նիսյան) իր Ղրիմյան ճանապարհորդությունների ընթացքում, 1897 թ., այցելում է Ստե-
փանենին և հուզվում տեսնելով մրա հուսահատ վիճակը: Անկեղծ գրույցի պահին Ստե-
փանեն բորբոքվում է, խոստովանում, որ չի հաշտվում իր դրության հետ. «Անգործությու-

¹⁸ ԳԱԹ, Խ. Ստեփանենի ֆոնդ, վավ. 29:

¹⁹ ՏԵՄ ԳԱԹ, Խ. Ստեփանենի ֆոնդ, վավ. 404:

²⁰ ԳԱԹ, Խ. Ստեփանենի ֆոնդ, վավ. 139:

ըն ջլատում է իմ բոլոր մտավոր, հոգեկան և ֆիզիկական ուժերս, ես տկարանում եմ, ես հիվանդ եմ այստեղ»։ «Արձագանքի» էջերում նկարագրելով այս հանդիպումը՝ Շովրյանը հայ մտավորականների ուշադրությունը հրավիրում է ամառդար այդ փաստի վրա²¹։

Հանուն մրա շահերի պաշտպանության հանդես է գալիս նաև Հովհաննես Այվազովսկին, որը 1896 թ. օգոստոսին գրում է Խրիմյանին, թե ժամանակն է, որ Ստեփաննի հարցը կարգավորվի, իսկ 1898 թ. կաթողիկոսին խորհուրդ է տալիս քստրականին նշանակել մի որևէ պաշտոնում, որպեսզի նա կարողանա շահել կառավարության վստահությունը և իրավունք ստանա մեկնելու Ամերիկա²²։ Այս առթիվ նշենք, ի դեպ, որ 1898 թ. բոլոր ամերիկահայերը, առանց դավանանքի խտրության, սպասում էին Ստեփաննին։ Խրիմյանը բազմաթիվ նամակներ էր ստանում, բայց չէր վճռում դիմել վերջին քայլին։ Որան թվում էր, որ եթե Ստեփաննն նշանակվի ամերիկահայ գաղութի առաջնորդ, ցարական կառավարությունը նրանից կպահանջի հրաժարվել ռուսական հպատակությունից։ Ուստի, կաթողիկոսը մտորում էր։ Նա, իր խոհերը բաժանելով Ստեփաննի հետ, նրան խորհուրդ էր տալիս ևս մի փոքր սպասել, ապա բուժվելու պատրվակով գնալ Եվրոպա և այնտեղից անցնել Ամերիկա։ Ի վերջո, 1900 թ. աշնանը Խրիմյանի կարգադրությամբ Ստեփաննն թողնում է Սուրբ Խաչ վանքը։

Էջմիածին չհասած՝ 1900 թ. նոյեմբերի 14-ին Ստեփաննն վախճանվում է Թիֆլիսում, եղբոր՝ պաշտոնաթող գեղապետ Գասպար Ստեփաննի տանը և այնտեղ էլ թաղվում։ Նշանակալից է այն փաստը, որ ունեցած բոլոր խնայողությունները նա կտակել էր ազգի զավակների լուսավորության նպատակին²³։

Ամփոփենք. Խորեն Ստեփաննն իր ազգանվեր բեղուն գործունեությամբ խոր հետք է թողել հայ իրականությունն ալեկոծած լուսավորական շարժման քառուղիներում, մասնավորապես երիտասարդ սերնդի կրթության և դաստիարակության ասպարեզում, նշանակալից ավանդ ունի հայ լրագրության զարգացման գործում, քանզի նրա «Հայկական աշխարհ» իր գոյությամբ ու գործունեությամբ ուղի է հարթել հայ լրագրության մոր վերելքի համար։ Իրավացի էր Լեոն, որը նշում էր. «Այդ տխուր ու տարտամ ժամանակներում մեր կյանքը լճացած կլիներ, խավարը մորից պատած կլիներ մեր մտքերը, եթե գոյություն չունենար Ստեփաննի «Հայկական աշխարհը»։ Բայց նա կար, փոքրիկ ու միհար տետրակներ էին դուրս գալիս մամուլի տակից, որոնց մեջ պլպլում էին կյանքի, առաջադեմ մտքերի պայծառ, տաքացնող կայծերը»²⁴։

²¹ Տե՛ս «Արձագանք», 1897, թիվ 36։

²² ԳԱԹ, Խ. Ստեփաննի ֆոնդ, վավ. 55, 58։

²³ Մաշտոցյան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 236, վավ. 121։

²⁴ Լեոն, Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանն // «Մշակ», 1900, թիվ 219։